

**“ДЕКОМУНІЗАЦІЙНЕ” ЗАКОНОДАВСТВО,
ЙОГО ПРАКТИЧНЕ ВПРОВАДЖЕННЯ ТА ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК:
ПРАВОВІ, ЕСТЕТИЧНІ Й СВІТОГЛЯДНІ КОЛІЗІЇ**

Гриценко

Олександр Андрійович

кандидат технічних наук,
Інститут культурології
Національної академії
мистецтв України, Київ
grytsenko2908@gmail.com

Гриценко

Александр Андреевич

кандидат технических наук,
Институт культурологии
Национальной академии
искусств Украины, Киев
grytsenko2908@gmail.com

Oleksandr Grytsenko

PhD, Institute for cultural research
of the National Academy of Arts
of Ukraine, Kyiv
grytsenko2908@gmail.com

***Анотація.** У статті висвітлені проблеми взаємин між так званим декомунізаційним законодавством (закони, ухвалені 9 квітня 2015 року) та пам'яткоохоронною справою, зокрема — правові контрверсії між згаданими законами та законодавством про охорону пам'яток, що стосуються юридичного унормування та практичного впровадження вимоги усунення з публічного простору (демонтажу) частини пам'ятників радянського періоду. Також проаналізовані правові та дискурсивні зміни, впроваджені декомунізаційним законодавством щодо пам'яток Другої світової війни (їх розширене визначення, нове символічне й церемоніальне використання).*

***Ключові слова:** політика пам'яті, декомунізація, законодавство, демонтаж радянських пам'ятників, охорона пам'яток, Друга світова війна, меморіальні практики.*

Декомунізацією у вузькому сенсі сьогодні називають впровадження так званих “декомунізаційних законів”, ухвалених Верховною Радою України 9 квітня 2015 року (Закон України № 314–VIII “Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті”, Закон України № 315–VIII “Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.”, Закон України № 316–VIII “Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років”, Закон України № 317–VIII “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”)¹.

Натомість у ширшому сенсі під декомунізацією слід розуміти значно триваліший і багатогранніший політичний та соціокультурний процес переоцінки, підваження й навіть усунення з публічного простору та суспільної свідомості політичної, ідеологічної, а почасти й культурної спадщини комуністичного (радянського) періоду в нашій історії. Важливою частиною цієї спадщини є “місця пам'яті” (в сенсі П'єра Нора) радянського періоду — монументи, топоніми, музейні експозиції, літературно-мистецький канон “української радянської культури”, сформований у ті часи тощо.

Аби уявити весь масштаб і складність такого завдання,

масмо нагадати, яке місце посідали монументи та “пам’ятки історії” радянського періоду, особливо — періоду “Великої Вітчизняної війни”, у загальному масиві пам’яток в Україні до здобуття незалежності. Як засвідчують сучасні науковці, у 1950-х — 1960-х роках в офіційно визнаній, охоронюваній державою нерухомих історико-культурній спадщині відбулися важливі зміни: “На початку 1950-х років до державних реєстрів було внесено 47,2 тис. пам’яток. Із них 38 тисяч (або 80%) склали братські та одиночні могили радянських воїнів, партизанів, жертв фашизму періоду війни” (Gavrylyuk, S., & Gavrylyuk, O., 2012, p. 271).

Паралельно відбувався інший процес — вилучення з реєстрів (і, відповідно, з-під охорони) численних пам’яток нерадянської доби: “Розпочата в 1963 р. паспортизація пам’яток позначилася скороченням кількості об’єктів у реєстрах. У 1964 р. їх налічувалося 22 359. При збільшенні питомої ваги історико-революційних пам’яток та пам’яток Великої Вітчизняної війни скоротилася кількість пам’яток історії України до 1917 р.” (Gavrylyuk, S., & Gavrylyuk, O., 2012, p. 272).

До цих “паперових” втрат слід додати матеріальні — численні храми, палаци та кам’яниці, а також “ідеологічно неправильні” твори з музейних колекцій, знищені на початку 1930-х, або під час війни та після неї². Унаслідок такої своєрідної політики вибіркової пам’яті наприкінці “застійного” періоду офіційно визнана нерухома спадщина в Українській РСР набула специфічного характеру: “У 1977 році в Україні нараховувалося понад 47 тис. пам’ятників, серед них майже 27 тис. пам’ятників героям і подіям Великої Вітчизняної війни, близько 3 тис. — пам’ятники Леніну, близько 1 тис. — діячам комуністичної партії, революції та громадянської війни; 1346 — пам’яток архітектури та містобудування...” (Gavrylyuk, S., & Gavrylyuk, O., 2012, p. 278).

Як бачимо, радянські пам’ятники склали понад дві третини загального масиву, з них понад половину — пам’ятники “Великої Вітчизняної”. Тож Україна, якщо судити за монументальними “місцями пам’яті”, майже не мала нерадянської історії.

Ще напередодні здобуття незалежності багато хто в Україні усвідомлював проблему подолання радянської ідеологічної та символічної спадщини в суспільній свідомості, вважаючи її серйозною пе-

решкою демократичному, європейськи орієнтованому розвитку нашого суспільства. Ця проблема передбачає також завдання переосмислення спадщини української радянської культури, зокрема тієї її частини, котру за інерцією вважають класикою української культури ХХ століття, без проблематизації того, що чимало “класичних” творів були просякнуті пропагандою тоталітарного радянського режиму та містили грубі викривлення історичних фактів³.

Однак у суспільному обговоренні цих проблем та в неодноразових спробах їх вирішення на перший план виступали ті елементи “радянськості”, котрі, сказати б, найбільше “муляли око”, посідаючи помітні місця в публічному просторі — а саме, радянські пам’ятники.

Можна вказати кілька етапів чи радше хвиль декомунізації (десовєтизації) публічного простору в Україні, що виразилися головним чином у демонтажі радянських пам’ятників:

– у 1991–1992 роках, на піднесенні, породженому розвалом СРСР;

– після “Помаранчевої революції” у 2008–2009 роках, спрямована проти пам’ятників Леніну та організаторам Голодомору;

– так званий “Ленінопад”, тобто протестне знесення пам’ятників Леніну, що розгорнулося ще в 2010 році, але найбільшого розмаху набуло взимку 2013–2014 років як частина “Революції гідності”;

– найширша й найпотужніша кампанія демонтажу монументів і перейменувань, ініційована прийнятими 9.04.2015 “декомунізаційними законами”.

Перша хвиля знесення пам’ятників радянським діячам як символів тоталітаризму в Україні майже цілком обмежилася західними областями, Києвом та кількома великими містами. Це було стихійним процесом ритуального пороху з радянським минулим і не супроводжувалося політичними рішеннями державної влади. Лише в західних областях місцеві ради офіційно підтримали демонтаж.

Млявою спробою десовєтизації як державної політики став указ президента Л.Кучми № 79/2001 “Питання щодо використання державних символів України”, що містив таке завдання: “..забезпечити під час реконструкції будівель та споруд ліквідацію зображень державних символів колишнього СРСР та радянських республік, гасел КПРС, за винятком випадків, коли зазначені зображення містяться на будівлях і спорудах, включених до пере-

ліків пам'яток історії та культури” (Ukaz Prezydenta Ukrainy № 79, 2001).

Значно рішучіший крок у монументальній “декомунізації” зробив президент В.Ющенко, видавши указ № 250/2007 “Про заходи у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні”, що містив таке завдання: “...вжити заходів щодо демонтажу пам’ятників особам, причетним до організації та здійснення Голодомору... та політичних репресій” (Ukaz Prezydenta Ukrainy № 250, 2007).

Як бачимо, ані в цьому, ані в пізніших державних рішеннях не йшлося про демонтаж усіх радянських монументів. З іншого боку, не було жодної згадки про статус таких монументів як пам’яток.

Цю юридичну проблему взялося розв’язати Міністерство культури і туризму. На виконання указу № 250/2007 МКТ України в 2008 році видало кільканадцять наказів з однаковими назвами — “Про пам’ятники, взяті на облік відповідно до законодавства Української РСР, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам’яток України”. Це, зокрема, наказ МКТ України від 23.05.08 № 614/0/16-08 (пам’ятники в Київській обл.), наказ від 09.06.08 № 688/0/16-08 (пам’ятники у Вінницькій обл.), наказ від 02.07.08 № 765/0/16–08 (пам’ятники у Волинській обл.), наказ від 17.07.08 № 818/0/16-08 (пам’ятники в Закарпатській обл.) та інші (Realizaciya derzhavnoyi polityky, 2010, p. 217–218).

Кожний наказ стосувався пам’ятників радянським діячам, розташованих у одному з регіонів України й перелічених у додатку до наказу, які, з огляду на невідповідність сучасному пам’яткоохоронному законодавству, не повинні вважатися пам’ятками й не підлягають занесенню до реєстру. Зокрема, Наказ МКТ від 31.10.08 № 1235/1/16-08 (пам’ятники в м. Києві) мав у додатку 8 пам’ятників Леніну (всі — на території якихось підприємств чи установ; пам’ятника на Бесарабці серед них не було), а також — пам’ятники С.Косіору на вул. Артема (нині — Січових стрільців), В.Чубарю на Відрадному, Ф. Дзержинському біля метро “Либідська”, Г. Петровському на вул. М. Грушевського та інші.

У грудні 2009-го в газеті “Культура і життя” був опублікований зведений перелік “невідповідних” монументів із коментарем від Держслужби з питань національної культурної спадщини МКТ, де

пояснювалося: “Пам’ятники, стосовно яких ухвалено рішення не заносити їх до Державного реєстру... не відповідають критеріям, що встановлені Постановою КМ України від 27.12.2001 № 1760... Такі постаменти (*sic*) здебільшого є масовими тиражованими копіями пам’ятників партійним та державним діячам. Це, як правило, типові зразки офіційного тоталітарного пропагандистського мистецтва. Вони споруджувалися на виконання рішень партійних органів і виконували виключно ідеологічні функції. Більшість виготовлена з нетривких матеріалів і мають низькі художньо-естетичні якості” (Znaky totalitarnogo Molokhu, 2009, p. 21).

У тому ж коментарі роз’яснювався й практичний бік демонтажу: “Невключення наведених нижче скульптурних знаків до Державного реєстру ... не передбачає їхнього автоматичного знесення (демонтажу). Подальше збереження таких пам’ятників належить до компетенції відповідних місцевих рад”.

Однак правова ситуація, створена цими наказами, була суперечливою. З одного боку, МКТ кваліфікувало сотні пам’ятників радянським вождям як такі, що не можуть вважатися пам’ятками й охоронятися. А з іншого — в жодному наказі не йшлося про вилучення цих монументів із Державного реєстру, куди вони були вписані в часи СРСР. На практиці це породило судові позови на “незаконне” знесення пам’ятників Леніну (наприклад, на центральній площі Черкас), а з іншого боку — дало можливість місцевій владі в багатьох містах Сходу й Півдня, і навіть у столиці, не виконувати указів В.Ющенка.

Цікавою була ситуація в Києві. 20 листопада 2008 року КМДА розпочала демонтаж пам’ятників радянським вождям зі спроби зняття погруддя Косіора, та пікетники з КПУ перешкодили комунальникам (V stolice demontirujut, 2008).

Косіора вдалося демонтувати через кілька днів, уночі. Водночас тодішній мер Києва Л.Черновецький був рішуче проти знесення найвідомішого пам’ятника Леніну — навпроти Бесарабки. У телепрограмі “Свобода на Інтері” 5.12.2008 він заявив: “Пока я живой, памятник Ленину будет стоять. Так хочет Господь Бог!” (Chernoveckij: Poka ja zhivoj).

Протягом 2009 року київська міська влада зрідка заявляла про наміри демонтажу. Начальник департаменту охорони культурної спадщини КМДА

Р.Кухаренко 8 квітня 2009 року оголосив про вилучення з реєстра пам'яток і наміри знесення київських пам'ятників В. Чубарю, Г. Петровському, Ф. Дзержинському, Н. Крупській, М. Калініну, Д. Мануїльському та “пам'ятника чекістам” (на “Либідській”) (V Kieve sobirajutsja, 2009).

Відомий журналіст-краєзнавець М.Кальницький з цього приводу сказав порталу “Корреспондент”: “Історико-мистецька цінність пам'ятників того періоду доволі скромна. Виняток складають пам'ятники Леніну та Щорсу, якими займалися відомі скульптори. Стосовно ж решти — 99 із старих не знають навіть, де вони розташовані” (V Kieve sobirajutsja, 2009).

Однак чимало зі згаданих Р.Кухаренком монументів, як ми знаємо, достояли до зими 2014-го, а деякі навіть до травня 2016-го року (P'yetsukh, 2016).

Тож наскільки результативною була та хвиля “декомунізації”? Про її успіхи заявив президент В.Ющенко, виступаючи в Биківні в День пам'яті жертв політичних репресій 17 травня 2009 року: “Упродовж 2007–2008 років в Україні демонтовано понад 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму — організаторам Голодомору та політичних репресій 1937–1941 років. Переіменовані понад 3 тис. топографічних назв, що носили їхні імена. Але до завершення цієї роботи, безумовно, ще далеко” (Slovo Prezidenta Ukrainy, 2009).

Таку терплячість, як і розуміння мистецької вартості деяких радянських монументів, виявляли не всі — дехто, як і в 1991 році, брав справу декомунізації у власні руки разом із молотом чи іншим подібним інструментом. Так сталося, зокрема, під ранок 1 липня 2009 року в Києві навпроти Бесарабки: “Група молодчиків подсобила властям со сносом пам'ятника Леніну на бульварі Шевченка, изуродовав его кувалдой. Люди, отбившие монументу нос и руку, не только хорошо подготовились, вооружившись лестницей и кувалдами, но и пригласили друзей посмотреть на шоу. Месть Леніну організувал Н.Коханівський, известный тем, что разбил голову пам'ятнику Петровскому” (Na Lenine – lica net, 2009, July 1).

Інший учасник “шоу”, активіст-націоналіст Кость Зацарний, пояснив журналістам: “Акцію ми вважаємо законною, бо існує три президентських укази, що приписують знести пам'ятники тоталітарного минулого” (*там само*).

Того ж дня ЦК КПУ зробив спеціальну заяву, в якій заставував “вандалів”, назвавши їх “фашистами, орудуєщими на стремянке” (Na Lenine – lica net, 2009, July 1).

А місяць потому відомий діяч з історичним ученим званням Д. Табачник опублікував у газеті “2000” статтю “Реквием по Украине”, у якій оцінив подію біля Бесарабки так: “Воцарившееся после ударов молота по киевскому памятнику Ленина молчание стало без преувеличения реквиемом по демократии, гражданскому обществу и дееспособному правовому государству, без которых страна обречена пройти страшные испытания. Возможно, это реквием по Украине в целом...” (Tabachnik, 2009, August 6).

Свій апокаліптичний висновок Д.Табачник ґрунтував на тому, що пошкоджений пам'ятник Леніну — буцімто “шедевр огромной ценности и невероятной мощи”, а його автор Меркуров “принадлежит к лучшим ваятелям эпохи”, поетик “у кремлевской стены стоят пять бюстов работы Меркурова”. Табачник також ствердив, що “ни в одной цивилизованной стране никогда не сносят памятники по идеологическим причинам”; робили таке тільки нацисти, та й то потай уночі, щоб не накликати народного гніву. Якщо цьому вірити, вийде, що більшість країн Європи, разом з улюбленою ним Росією, опиняються поза колом “цивілізованих”, у колі “нацистів”.

Побиття кувалдою київського Леніна було одним із раних прикладів того напівпідпільного руху, що згодом отримав назву “Ленінопад”. Київський науковець В.Іщенко в призначеній західному читачеві статті про “війну пам'ятників” в Україні у 2009–2010 роках спробував довести, що “антикомуністична політика держави” в цій сфері, буцімто, надавала легітимності “ультраправій націоналістичній мобілізації” (Ishchenko, 2011).

Насправді, посилення націоналістичних активістів на укази президента як виправдання вчинених ними “актів вандалізму” щодо пам'ятників Леніна мали місце в тих нечастих випадках, коли подібні акції відбувалися публічно, із заявами для ЗМІ. Натомість більшість актів поборювання пам'ятників Леніну здійснювалися “невідомими особами” уночі, без публічних спроб легітимувати власні дії чи “ультраправі погляди”. Тому вважати такі акції “мобілізацією ультраправих націоналістів” можна тільки коли ти впевнений: усі, крім націоналістів,

люблять і шанують Ілліча та пам'ятники йому.

У політиці В.Ющенко, як і в суспільстві, збереглося двоїсте ставлення до радянського періоду, зокрема — практично не заперечувалася радянська міфологія й меморіальні практики “культу Великої Вітчизняної війни”; у тисячах міст і сіл далі стояли пам'ятники Леніну; не вдалося президентові домогтися й законодавчого визнання українського визвольного руху (зокрема, боротьби УПА).

Ані тоді, ані раніше чи пізніше в історії незалежної України президент не був єдиним дівцем політики пам'яті, зокрема декомунізації. Яскравим свідченням цього стала скандальна історія зі спробою перенесення з центру міста Стрий на околицю “пам'ятника Воїну-визволителю” (що не був війським похованням).

Своїм рішенням від 10.04.2009 Львівська облрада підтримала відповідне рішення Стрийської міськради щодо демонтажу пам'ятника Воїну-визволителю на центральній площі міста з його перенесенням в інше місце. У відповідь обурена Донецька облрада прийняла звернення до президента України, уряду, Верховної Ради та місцевих рад, котре сьогодні, з перспективи років, важко оцінити інакше як конфронтаційне й погрозове: “Мы расцениваем подобные действия как акт искажения истории и памяти о героическом прошлом нашей Родины. Ликвидация таких памятников обесценивает человеческие жертвы, труд и лишения, которые терпело население Украины во время Великой Отечественной войны. Этот шаг может стать катализатором раскола страны и привести Украину к гражданскому противостоянию” (Doneckij oblsowet schitae, 2008).

Цей заклик Донецької облради збігся зі спурдженням до дня народження Леніна на Луганщині з ініціативи КПУ двох нових пам'ятників Леніну — в Новосвітівці та Свердловську (Povalennyua pam'yatnykiv Leninu, 1990–2013), попри укази В. Ющенко, де йшлося про демонтаж пам'ятників організаторам Голодомору.

Отож бачимо очевидне зіткнення двох майже несумісних бачень минулого, а також, по суті, й майбутнього України — як незалежної національної держави з власною складною історією та як невід'ємної частини “єдиной (советской) Родины”, де роль історії виконує політична міфологія.

Наприкінці 2013 року частина українського суспільства, яка брала участь у подіях Євромайда-

ну або активно підтримувала його в різних регіонах України, знову розпочала вирішення проблеми декомунізації на власний розсуд — активізувавши вже згаданий “Ленінопад”. Повалення сотень пам'ятників Леніну, часто — публічне, а не потайне, стало питомим складником масового громадянського руху, а ще не скинутих Іллічів сприймали вже не як релікти померлого СРСР, а як символи режиму Януковича й “русского мира”.

Але нова, пореволюційна влада, утвердившись по президентських і парламентських виборах 2014 року, мусила перебрати ініціативу в цій справі (і контроль над нею) від різнорідних активістів.

Тож у тексті Коаліційної угоди урядових фракцій новообраної Верховної Ради (осінь 2014 р.) бачимо й завдання декомунізації “усіх сфер суспільного життя”, хоча й не на пріоритетному місці — у розділі 3 “Культурний простір, інформаційна політика та національна пам'ять”: “3.14. Культивування пам'яті про опір тоталітаризму, визвольну боротьбу та рух за дотримання прав людини, визнання на державному рівні осіб та організацій, які боролися за незалежність України та права людини, а також засудження тоталітарного комуністичного режиму. Заборона комуністичної, нацистської, фашистської, антиукраїнської пропаганди в будь-яких проявах. Завершення декомунізації всіх сфер суспільного життя” (Verkhovna Rada Ukrayiny, p. 66).

Формально на виконання цієї угоди, а фактично — передусім згідно з власними політичними переконаннями, працівники відновленого як орган виконавчої влади Українського інституту національної пам'яті розпочали підготовку законопроектів, що втілювали б поставлене політичне завдання “декомунізації всіх сфер суспільного життя”.

Однак у квітні 2015 року серед ухвалених парламентом чотирьох законів, званих “декомунізаційними”, лише два були урядові, інші два — депутатські, а серед авторів провідне місце посідали члени Радикальної партії О.Ляшка.

Стисло огляньмо зміст ключових положень чотирьох законів.

Закон України № 317–VIII “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” (Zakon Ukrayiny, 2015, April 9) визнав злочинними два тоталітарні режими, нацистський та радянський, установив кримінальну відповідальність за їхню

пропаганду та за виготовлення й публічне використання їхньої символіки. До такої пропаганди віднесено виправдання злочинів радянського режиму, а до тоталітарних символів — не лише свастику, серп і молот, а й радянські герби та прапори, пам'ятники та топоніми (із низкою чітко визначених винятків).

Прикінцевими положеннями закону № 317–VIII встановлено фактичний “графік декомунізації”, тобто терміни, до яких “тоталітарні символи” (пам'ятники, панно, барельєфи, топоніми) мали бути усунуті з публічного простору, та відповідальні органи влади, що мали це забезпечити. Водночас змін до пам'яткоохоронного законодавства не передбачено, хоча в законі йшлося про демонтаж об'єктів, що мали статус пам'яток.

Визначення “символіки комуністичного тоталітарного режиму”, що дається в статті 1 закону, пояснювало також, якого роду зображення та пам'ятники підлягають усуненню:

“г) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії, ...у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР, ...працівникам радянських органів державної безпеки;

д) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, із встановленням радянської влади на території України, ...переслідуванням учасників боротьби за незалежність України (крім пам'ятників та пам'ятних знаків, пов'язаних з опором і вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури)” (Zakon Ukrainy «Pro zasudzhennya, 2015, April 9).

Це визначення, його наступні тлумачення різними дієвцями, а також деякі інші суперечливі положення закону № 317–VIII, дали приводи для суперечок та контрверсій у ході кампанії декомунізації.

Чи не єдиним із критиків “декомунізаційних” законів, хто приділив істотну увагу тим положенням, що стосуються саме пам'ятників/пам'яток, став С. Руденко. У чималій статті (Rudenko, 2016, p. 289) він указав на низку недоліків закону № 317–VIII, інтерпретуючи деякі його моменти доволі своєрідно.

Зокрема, він дивується, що в законі №317–VIII жодного разу не згадується Закон “Про охорону культурної спадщини”, адже це, буцімто, означає, що перший закон “фактично ігнорує” другий. Однак трохи далі він із того ж самого факту “не

згадки” робить висновок, що між двома законами немає колізії, а тому стосовно пам'ятників радянським діячам, не вилучених із реєстру пам'яток, діють не вимоги закону №317–VIII про їх демонтаж, а вимоги пам'яткоохоронного закону, котрий їх оберігає й не дає “деконструювати” (за його виразом): “...відмовившись від регламентації правовідносин, що можуть виникати при застосуванні декомунізаційного закону щодо нерухомих пам'яток, автори закону уникли і юридичних колізій. Іншими словами, ігнорування пам'яткоохоронного законодавства не викликає його суперечності із меморіальним законом. Отже, норми пам'яткоохоронного законодавства формально діють паралельно із декомунізаційним законом. [...] Іншими словами, якщо у декомунізаційному законі не регламентовано пам'яток радянської доби, таким чином, щодо них діє норма Закону України “Про охорону культурної спадщини”, який не передбачає демонтажу пам'яток як такого” (Rudenko, 2016, p. 289).

Хоча незгадування в одному законі про інший — це норма, а не якась девіація (бо навіть у новому правовому акті дублювати вже чинний), але колізія між двома законами таки існує, позаяк у жодному з них не сказано, що демонтаж пам'ятки (її перенесення з публічного простору в якесь інше, “менш публічне” місце) — це не пошкодження чи руйнування. Щось таке намагався витлумачити публіци та місцевій владі голова УІНП В. В'ятрович, але ані він, ані УІНП як відомство, не уповноважені тлумачити законодавство. Утім, проти такого тлумачення не заперечувало Мінкультури, тому в ході декомунізації згадану колізію розуміли саме так, і пам'ятники знімали незалежно від їх статусу.

С. Руденко вказав на суперечності в самому тексті закону — наприклад, ним встановлено, що демонтажу не підлягають твори мистецтва (зокрема, монументального), якими є також радянські пам'ятники, котрі, згідно з іншими положеннями закону, слід демонтувати. З цього Руденко робить висновок, що не можна демонтувати навіть ті монументи, яких не внесено до реєстру пам'яток, бо вони є творами мистецтва. Як тут не згадати хрестоматійний пісуар М.Дюшана та заяви сучасних арт-знавців: “Anything can be art⁴” (Grayson, 2013).

Ще одне критичне відкриття С. Руденка має трохи анекдотичний характер. Проаналізувавши прикінцеві положення згаданого закону й полічивши місяці, що відведені місцевому самоврядуван-

ню, а потім — головам ОДА на прийняття рішень про демонтаж та перейменування топонімів, він робить висновок, що після “дедлайну” пам’ятників уже можна не демонтувати: “Іншими словами, якщо Київський міський голова, який одночасно є головою КМДА, не прийняв відповідного рішення між 6 і 9 місяцем із часу набуття чинності “меморіальним” законом, відповідне питання, відповідно до встановленого законом порядку, більше не повинне підніматися” (Rudenko, 2016, p. 295).

Насправді все навпаки: після невиконання вимог закону у встановлені терміни відповідальна особа стає правопорушником і несе кримінальну відповідальність за тоталітарну пропаганду. Але й тут українська реальність різнилася від законів: навіть у Києві досі є “недекомунізовані” радянські монументи (як-от: “арсенальська гармата”), але про слідство проти посадовців КМДА в цій справі щось не чути.

Не лише С. Руденко, а й Міністерство культури зауважило суперечність між старим законом, що вимагає охороняти пам’ятку, та новим, що вимагає її демонтувати (усунути з публічного простору), якщо вона є пам’ятником радянському діячеві, але вирішувало її міністерство у спосіб, уже випробуваний у 2008-2009 роках, хай і не надто успішно. Тодішній міністр культури й гуманітарний віцепрем’єр В.Кириленко підписав наказ № 200 від 4.04.2016 “Про незанесення об’єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам’яток України”, за яким 794 об’єкти в 13 областях країни визнані такими, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам’яток України (794 memorialni sporudy 2016). Кількість згаданих у наказі радянських пам’ятників (котрі відтак перестали бути пам’ятками) — від шести у Волинській області й 10 у Дніпропетровській — до 174 у Харківській та 178 у Полтавській. Місто Київ, Донецька, Луганська, Запорізька, Херсонська та Одеська області в наказі не згадані — мабуть, профільні управління тамтешніх держадміністрацій не подали до міністерства списки монументів. Вочевидь, до наказу не вносили також пам’ятників, знесених під час “Ленінопаду” — адже відповідальності за чужий “вандалізм” місцева влада не боялася. У такий спосіб перестав бути порушенням пам’яткоохоронного законодавства демонтаж приблизно третини “декомунізованих” у 2015–2016 роках монументів, але загального розв’язання правової колізії наказ № 200 не дав.

Зовсім інакша регуляторна ситуація утворилася щодо пам’ятників періоду війни. Оскільки монументи, “пов’язані з опором і вигнанням нацистських окупантів з України”, експліцитно вилучені з-під декомунізаційної заборони на пропаганду, то не дивно, що питання пам’яток цього періоду регулює інший “декомунізаційний” закон — № 315–VIII “Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років” (Zakon Ukrayiny «Pro uvichnennya, 2015, April 9).

Він замінив попередній закон “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років” (2000) й ознаменував офіційну відмову України від радянської міфологізованої концепції “Великої Вітчизняної”.

Закон наголосив необхідність дбайливого ставлення до пам’яток Другої світової війни, водночас розширивши їх дефініцію. У чинному з 2000 по 2015 рік законі “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років”, стаття 6, давалося таке визначення: “До пам’яток Великої Вітчизняної війни відносяться і зберігаються державою військові кладовища, військові ділянки на цивільних кладовищах, братські та одинокі могили, скульптурні, архітектурні та інші споруди й об’єкти, що увічнюють пам’ять про події Великої Вітчизняної війни та подвиги її учасників”.

Натомість у статті 4 закону №315–VIII дається таке визначення: “Пам’ятками Другої світової війни 1939–1945 років визнаються військові кладовища, військові ділянки на цивільних кладовищах, братські та одинокі могили, пам’ятники, пам’ятні знаки, скульптурні, архітектурні та інші споруди, композиції й об’єкти, що увічнюють пам’ять про події часів Другої світової війни 1939–1945 років, її учасників та жертв” (Zakon Ukrayiny «Pro uvichnennya, 2015, April 9).

Як бачимо, новий закон розширив не лише часовий період, до якого можуть належати пам’ятки (він тепер починається з вересня 1939 року), а й коло тих, кого пам’ятники увічнюють. Тепер охоронюваними державою пам’ятками війни стали, зокрема, могили польських військовополонених та арештованих радянських громадян, масово розстріляних НКВД у 1939–1940 р. та влітку 1941 року через наближення німецьких військ.

У законі № 315–VIII значному скороченню піддано статтю щодо “форм увічнення перемоги”, тобто офіційних комеморативних практик, котрі

в старому законі мали виразний ностальгійно-радянський характер (особливо додане у 2011 році так зване “використання копій Прапора Перемоги”, що стало приводом для численних протестів і конфліктів).

Утілення в життя “декомунізаційних” законів щодо усунення з публічного простору (демонтажу) радянських пам’ятників, панно та іншої пропагандистської символіки реально розгорнулося лише під кінець 2015 року й тривало увесь наступний рік, адже це вимагало значних організаційних зусиль на кількох рівнях влади й самоврядування, а в окремих випадках — також планування, проектування й істотних коштів (для “цивілізованого” усунення вартісних монументів, як-от: пам’ятника Щорсу на бульварі Шевченка в Києві, для опорядження місць, де після демонтажу залишилися “недогризки” постаментів, для створення “музею тоталітарної пропаганди” з експонуванням демонтованих монументів).

Якщо спиратися на кількісні підсумки цієї кампанії, оприлюднені УІНП у лютому 2017-го, то вона виглядає успішною: протягом 2015–2017 років демонтовані понад 2,5 тисяч радянських пам’ятників, перейменовані близько тисячі населених пунктів, понад 50 тисяч вулиць, площ тощо (Vyatrovych зауважув, 2018).

Та позаяк більшість радянських пам’ятників, як ми знаємо, склали монументи “Великої Вітчизняної”, вилучені з офіційної декомунізації, то її загальна результативність не могла бути стовідсотковою. Окрім того, навіть у столиці, попри зусилля УІНП, патріотичної громадськості та ЗМІ, кілька відомих об’єктів лишилися “недекомунізовані” (пам’ятник Щорсу, “арсенальська гармата”, герб СРСР на щиті “Родіни-матері” на Печерську та інші) (P'yetsukh, 2016).

Досі не діє обіцяний урядом та КМДА “музей радянської окупації” (варіант: “музей тоталітарної пропаганди”) для демонтованих радянських монументів, барельєфів і мозаїк, хоча київська влада прийняла рішення про його утворення, розташування на території комплексу “Експоцентр України”, а заступник міського голови В. Прокопів у травні 2017 року пообіцяв, що перша черга музею відкриється до кінця року й “має увійти в топ-10 пам’яток столиці”, хоча бюджетних грошей на нього немає, лише меценатські (Voseny u Kyuevi zaprasuyue, 2017).

Цікаві, з погляду теми цієї статті, суперечки розгорнулися навколо належного способу “декомунізації” пам’ятника Щорсу, спорудженого до 300-річчя Переяславської ради (1954) й оголошеного урядом Ю.Тимошенко пам’яткою національного значення (Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928). У травні 2016 року, під кінець визначених законом строків, “Українська правда” писала про нього: “Є всі шанси на довгі роки залишитися на коні бронзовому комдиву Червоної армії Миколі Щорсу. ...демонтаж пам’ятника потребує дуже скрупульозної підготовки, але в КДМА й не думають готуватися. Адже експертна рада при департаменті (культурної спадщини — О. Гр.) вирішила його не вносити у список на демонтаж як пам’ятник архітектури національного значення. ...В КДМА бачать інше рішення — біля пам’ятника встановити інформаційну табличку, де розповісти про Щорса як хороше, так і погане” (P'yetsukh, 2016).

Насправді навіть таблички досі немає, пам’ятник лише “вилучили з публічного простору” шляхом оточення його величезними ширмами в кольорах державного прапора. Такий мінімалізм обурив голову УІНП. Зі слів журналістки М. П’єцух, В.В’ятрович переконаний: “...проблеми в статусі немає, оскільки Мінкультури може за спрощеною процедурою позбавити будь-що, що підпадає під декомунізацію, статусу пам’ятки національного значення. Статус у даному випадку захищає такий пам’ятник від знищення після демонтажу. Тобто закон так чи інакше вимагає його забрати з публічного простору, а що з ним далі робити — везти в музей чи кудись інакше — це вже якраз має вирішувати київська влада” (P'yetsukh, 2016).

І влада справді вирішила: нікуди не везти, вистачить “забрати з публічного простору”, сказати б, віртуально.

Таких прикладів “м’якої декомунізації” було чимало. Відомі навіть спроби “ре-комунізації” публічного простору, як-от: ремонт коштом сільради пам’ятників Леніну й Калініну в селі Кубей на Одещині (Na Odeshchyni vydylyly, 2017).

Та навіть коли радянський монумент формально “декомунізовано”, тобто знято з п’єдесталу (але на тому справа й завершилася — як це досі є, наприклад, із колишнім пам’ятником Косіора в Києві, демонтованим іще 2009 року), то з погляду комунікативної пам’яті киян він і далі — “пам’ятник

Косіора”, тільки без погруддя. Іншими словами, на разі не відбулося, принаймні в публічному просторі, очікуваної (ким — з острахом, ким — із надією) радикальної “заміни однієї правильної версії історії на іншу, націоналістичну”.

Несподіваним і нетривалим побічним результатом кампанії демонтажу радянських пам’яників та інших монументально-пропагандистських об’єктів став приплив уваги окремих представників творчої інтелігенції до цієї сумнівної частини культурної спадщини України. Зокрема, активними противниками демонтажу радянських панно й мозаїк на стінах будівель виступили біженці з Донецька — мисткині й кураторки з “Платформи культурних ініціатив “Ізоляція”. Вони ініціювали проект “Soviet Mosaics in Ukraine”. За їхніми словами, це мав бути “всеукраїнський проект побору і изучению, сохранению и популяризации мозаик советского периода в Украине с точки зрения их художественной ценности, а также их уникальности как культурного ресурса в сферах образования и туризма” (Soviet Mosaics in Ukraine, 2016).

Однак голосними заявами та розміщенням на своєму сайті кільканадцяти фотографій та старих статей про радянські панно й мозаїки активність “ізоляторів” на цьому напрямку, здається, й обмежилася, натомість справою фіксації й актуалізації для публічної уваги радянських панно, фресок і мозаїк зайнялися інші люди, зокрема — київська мистецтвознавиця О. Балашова та фотограф Є. Нікіфоров, який у 2015–2016 роках сфотографував сотні напівзабутих зразків радянського монументально-декоративного мистецтва, від мозаїк і фресок на стінах установ, лікарень, наукових інститутів до облуплених розписів порожньої будівлі київського автовокзалу та зворушливих композицій із плитки “кабанчик” на провінційних автобусних зупинках.

Спільно з О.Балашовою вони підготували цікавий фотоальбом, виданий київськими “Основами” разом із берлінським видавництвом DOM англійською мовою, для зарубіжних поціновувачів таких мистецьких екзотів (Nikiforov, Balashova & German, 2017). Зміст альбому дозволяє зробити висновок: об’єкти, що формально підлягали під декомунізацію, склали незначну й не найцікавішу частку представленого в альбомі. Стає зрозумілим, що спадщині монументального соц-реалізму значно більше загрожують комерційні девелопери та суспільна неуввага й неповага (часто заслужена),

аніж зловмисні “декомунізатори”. Тож і назва альбому (“Decommunized”) є маніпулятивною напівправдою.

О. Балашова не обмежила своєї боротьби з декомунізаторами передмовою до фотоальбому. У серпні 2016 року вона виступила проти зняття зі стін цокольного поверху Українського Дому соцреалістичних барельєфів, котрі були складовою частиною екстер’єру музею Леніна (попереднє призначення будівлі). Ці монументальні ілюстрації до “краткого курсу історії партії” Балашова назвала “прекрасним зразком монументальної пластики”, й додала справжню перлину ностальгічно-радянського мистецтвознавства: “Концепція оформлення фасаду Музею Леніна належить блискучому радянському скульптору Валентині Борисенку... Це прекрасний зразок монументальної пластики, який являє собою розгортання традиційного радянського міфу — героїзованої історії у виконанні простих людей. (...) Класична героїчна історія, розказана мовою соцреалізму. Без вождів, без тоталітарної символіки, хіба лише промовисті написи: “Аврора”, “Іскра” та класичне ленінське “Вчитися, вчитися, вчитися” ...” (Balashova, 2016).

Отже, “генерал від соцреалізму”, автор численних кондово-радянських монументів В. Борисенко для сучасної науковиці — “блискучий радянський скульптор”, а канонічна історія КПРС із газетою “Іскра”, крейсером “Аврора” та сакральними цитатами з Леніна — це “героїзована історія у виконанні простих людей” ... Справді, є такий історіографічний жанр — *history from below*, коли війна описується з погляду солдата-окопника, а не генерала, а Голодомор 1933 року — за свідченнями селян, що вижили, а не за партійними рішеннями про боротьбу за хлібозаготівлі, але тоталітарні барельєфи з “Авророю” та “Іскрою”, з товсторукими пролетарями та щасливими доярками до такої історії не мають жодного стосунку.

Мимовільним свідченням того, що ні серйозної проблеми, ні істотної загрози для культурної спадщини України в декомунізації не вбачають ані держава, ані пам’яткоохоронна громадськість, стали Парламентські слухання “Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні” (18 квітня 2018 року) (Pro parlamentski slukhannya, 2018). Серед учасників слухань було небагато народних депутатів — переважали працівники музеїв і заповідників, науковці, представники

пам'яткоохоронних громадських організацій. Ані в інформаційних матеріалах до слухань, підготовлених урядом (Мінкультури), ані в проекті Рекомендацій слухань (підготовлених Комітетом з культури й духовності, але так і не ухвалених до кінця сесії), ані у виступах учасників не згадувалися пам'ятки періоду Другої світової війни й навіть декомунізаційний демонтаж пам'ятників. Це можна трактувати по-різному: чи то як неперіоритетність цієї теми для політичних і культурних еліт, чи то як небажання знову розпочинати публічну дискусію з цих питань, позаяк вона неминуче має радше політичний, аніж культурницький зміст; чи то обидві згадані речі.

Однак тема декомунізації радянських пам'ятників цілком може повернутися до заголовків ЗМІ й у політичний порядок денний, позаяк залишаються нерозв'язаними важливі ідеологічні й правові суперечності, зокрема — є прибічники подальшої радикалізації декомунізації, які закликають до усунення принаймні деяких радянських військових монументів.

Прикладом є кампанія за демонтаж спорудженого в 1970-х роках “Меморіалу Воїнської Слави” у Львові, де немає воїнських поховань. У роки незалежності місцева влада провела косметичну “десовєтизацію” меморіалу: напис на монументі (“Слава Советской Армии — победительнице”) замінили спершу на “Переможцям над фашизмом”, пізніше — на “Переможцям над нацизмом” (Ruyina komunizmu: Monument, 2017).

Однак навесні 2017 року виникла ініціативна група з кільканадцяти активістів (серед них — поет, колишній політв'язень Ігор Калинець), котра вимагає демонтажу радянського монумента відповідно до “декомунізаційних” законів. Серед їхніх аргументів на користь демонтажу є правові, історичні, естетичні й політичні. Наприклад, поет Ігор Калинець заявив журналістам: “Одна сатана поборла іншу, але це ще не означає, що це наше національне свято, що ми маємо шанувати цю перемогу... Цей монумент не представляє собою ніякої художньої цінності. А якщо хтось уважає, що там є щось художнє, то його можна перенести у музей. Його робили художники Львівської академії мистецтв, серед них в живих залишився один, і він не протестує проти того, щоб монумент прибрали. Та й навіть якби протестував — для цього є закон про очищення від комуністичних символів” (Ruyina komunizmu: Monument, 2017).

Кажучи, що передбачений українським законодавством День Перемоги над нацизмом — “не наше свято”, Ігор Калинець, вочевидь, мав на увазі під “нами” не всіх українців, а лише “справжніх”. Мабуть, і закон № 316–VIII для нього — “несправжній декомунізаційний”, тому зміст закону, сказати б, витіснився з його патріотичної свідомості.

Голова ініціативної групи з демонтажу меморіалу Любов Смага також заперечує проти віднесення перемоги у Другій світовій війні до української історії: “Нам не потрібна оця спадщина минулого. Маємо свою, українську історію, і своїх героїв. Ми не просто хочемо, щоб його демонтували, на цьому місці має бути меморіал пошани всіх учасників визвольних змагань за період існування української державності з прадавніх часів” (Ruyina komunizmu: Monument, 2017).

Натомість директор Музею жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького” історик Руслан Забілий визнав, що “декомунізаційний” закон тут не працює, але то не біда: “Монумент слави на Стрийській не підпадає під пряму дію закону про декомунізацію. Цей закон не може передбачити всіх випадків... Але він цілком може бути демонтований за рішенням львівської громади, тобто депутатів міськради. Я в цьому не бачу жодної проблеми. Хіба, можливо, комусь схочеться на цьому питанні спекулювати, здобути якісь політичні дивіденди... Він [монумент] де-юре є символом, встановленим на честь вигнання нацистів з території Львова, Західної України... Однак є й інша конотація, яка спонукає до того, щоб він був демонтований. Але рішення має прийматися депутатами”.

Зауважу, що приймати рішення про демонтаж меморіалу “на честь вигнання нацистів з території Львова” місцевій раді не дає власне закон № 316–VIII, за яким меморіал є пам'яткою Другої світової війни й охороняється державою. Отже, аби здійснити цю ініціативу, треба було б чи то порушити декомунізаційне законодавство, чи то змінити його, якимось “прорідивши” масив воєнних пам'яток, що охороняється державою, у чому цитовані діячі “не бачать жодної проблеми”.

Після багатомісячних дискусій у спеціально створеній комісії у квітні 2018 року міська рада Львова обрала “солмонове” рішення: демонтувати не сам монумент, а окремі аварійні його елементи (висотну стелу), відгородити частину меморіалу від публіки й оголосити конкурс на облаштування

“громадського простору” в цьому місці.

Мер Львова А. Садовий так пояснив це рішення та його причини: “Ми огорудимо аварійні елементи, щоб нічого не загрозувало життю людей. Сам монумент, де є чоловік і жінка, залишаємо відкритим, щоб не посварити людей між собою. Ми будемо ініціювати архітектурний конкурс на подальше визначення долі монумента й цієї території, але робитимемо з повагою до людей і чинного законодавства” (U Lvovi obgorodzhuuyut, 2018).

У такій обережній позиції є принаймні усвідомлення того, що від “радикалізації декомунізації” таки були б проблеми, й не малі. Вочевидь, таким усвідомленням було продиктоване вилучення воєнних меморіалів з-під дії закону № 317–VIII та прийняття закону № 316–VIII: навіть у Західній Україні значна частина суспільства негативно сприйняла б демонтаж воєнних монументів, а в інших регіонах негативне ставлення домінувало б.

Підсумовуючи, можемо зробити такі висновки. “Декомунізаційні” закони від 9.04.2015 створили доволі дієву правову базу для проведення кампанії демонтажу радянських монументів у 2015–2017 роках, але водночас спричинили кілька правових колізій та суперечностей, що їх на практиці вдавалося долати чи обходити лише завдяки встановленню прямої відповідальності посадовців за проведення згаданої кампанії.

Кампанія декомунізації лише деякою мірою вирішила проблему радянської ідеологічної спадщини в Україні, а частково — наново актуалізувала цю проблему. Намагання її вирішити без глибокого переосмислення й переоцінки радянської спадщини, методами “радикалізації декомунізації”, тобто механічного усунення з публічного простору всього, що належить до радянського періоду, може дати негативні суспільні наслідки, що значно перевищать формальні успіхи.

Примітки:

¹ Закони оприлюднені: Відомості Верховної Ради, 2015, № 26, с. 219.

² Див. про це: Маньковська Р. Музеї України у період “великого терору” (1937–1938 рр.) Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації (до 75-річчя “великого терору” в СРСР). Київ, 2013. С. 300–321.

³ Прикладами можуть служити фільми О.Довженка “Арсенал”, “Земля”, “Щорс”, чимало поезій П.Тичини та М.Рильського, роман О.Гончара “Прапорносець” та сотні менш відомих творів радянського часу. Аналіз радянської літератури під цим кутом зору — див. [11; 12].

⁴ “Будь-що може вважатися мистецтвом” (англ.)

Література / References:

1. 794 меморіальні споруди й пам'ятники комунізму позбавлені статусу пам'яток. Київ, 2016. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245079354&cat_id=244913751 (дата звернення: 20.05.2018).
2. Балашова О. Як з Українського дому знімали шкіру. Невиліковна хвороба декомунізації. Київ, 2016. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/08/19/216764/> (дата звернення: 20.05.2018).
3. В Киеве собираются снести очередную порцию советских памятников. Київ, 2009. URL: <https://korrespondent.net> (дата звернення: 8.04.2009).
4. В столице демонтируют памятники советским деятелям. Київ, 2008. URL: <https://korrespondent.net> (дата звернення: 22.11.2008).
5. Верховна Рада України Восьмого скликання. Коаліційна угода. Київ, 2014.
6. Восени у Києві запрацює Музей тоталітарної пропаганди. Київ, 2017. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/voseni-u-kyievi-zapratsyue-muzei-totalitarnoi-propagandi> (дата звернення: 22.05.2017).
7. В'ятрович заявив про фактичне завершення декомунізації в Україні. Київ, 2018. URL: <https://www>.

1. 794 memorialni sporudy i pamyatnyky komunizmu pozbavleni statusu pamyatok. (2016). Kyiv. Retrieved from http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245079354&cat_id=244913751 (in Ukrainian)
2. Balashova, O. (2016). *Yak z Ukrainyiskogo domu znymary shkiru. Nevylykovna khvoroba dekomunizatsiyi*. Kyiv. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/08/19/216764/> (in Ukrainian)
3. V Kieve sobirajutsya snesti ocherednuju porciju sovetskih pamjatnikov. (2009). Kyiv. Retrieved from <https://korrespondent.net> (in Russian)
4. V stolice demontirujut pamjatniki sovetskim dejateljam. (2008). Kyiv. Retrieved from <https://korrespondent.net> (in Russian)
5. Verkhovna Rada Ukrainy Vosmogo sklykannya. Koalicyjna uroda. (2014). Kyiv. (in Ukrainian)
6. Voseny u Kyevi zapracyuye Muzej totalitarnoyi propagandy. (2017). Kyiv. Retrieved from <http://www.memory.gov.ua/news/voseni-u-kyievi-zapratsyue-muzei-totalitarnoi-propagandi> (in Ukrainian)
7. Vyatrovych zayavyv pro faktychne zavershennya dekomunizatsiyi v Ukraini. (2018). Kyiv. Retrieved from

- unian.ua/politics/2390440-vyatrovich-zayaviv-pro-faktichne-zavershennya-dekomunizatsiji-v-ukrajini.html (дата звернення: 12.02.2018).
8. Гаврилюк С. В., Гаврилюк О. Н. Историчний нарис пам'яткоохоронної справи. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. Київ, 2012. С. 248–284.
  9. Дзюба І. Література соціалістичного абсурду. Твори українських радянських письменників 30-х років про індустріалізацію, колективізацію, розкуркулення, голод. *Сучасність*. 2003. № 1. С. 88–112.
  10. Захарчук І. В. Війна і слово. Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму. Луцьк. 2008. 406 с.
  11. Донецький обласвет вважає, що демонтаж радянських пам'яток може розколоти країну. Київ, 2008. URL: <https://korrespondent.net> (дата звернення: 28.04.2009).
  12. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» від 9.04.2015. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 25. С. 191.
  13. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9.04.2015. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 26. С. 219.
  14. Знаки тоталітарного Молоху. *Культура і життя*. 2009. № 49/50. С. 21; № 51/52. С. 21–40.
  15. На Леніне — лица нет. *Газета по-киевски*. Київ, 2009. 1.07.2009. С. 2.
  16. На Одещині виділили гроші з бюджету на ремонт пам'яток Леніна й Калініна. Київ, 2017. URL: <http://umoloda.kiev.ua/number/0/159/116306> (дата звернення: 01.10.2017).
  17. П'єтсук М. Щорс в законі. Як Кличко провалив декомунізацію. Київ, 2016. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/05/20/7109125/> (дата звернення: 20.05.2016).
  18. Пвалення пам'яток Леніна в Україні (1990–2013). Матеріал Вікіпедії — вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/Пвалення_пам'яток_Леніна_в_Україні (дата звернення: 19.05.2018).
  19. Про парламентські слухання на тему: «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні», 18 квітня 2018 р. Київ, 2018. URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/vzayemodiya-z-vr-ukrayini/parlamentski-sluhannya-u-verhovnij-radi-ukrayini/2018-rik_/pro-parlamentski-sluhannya-na-temu-stan-problemi-ta-perspektivi-ohoroni-kulturnoyi-spadshini-v-ukrayini-18-kvitnya-2018-roku (дата звернення: 5.05.2018).
  20. Реалізація державної політики у галузі культури. Аналітичний звіт МКТ за 2009 рік. Київ, 2010. 224 с.
  21. Руденко С. Б. «Декомунізаційний» закон на сторожі збереження нерухомих пам'яток. *Праці Центру пам'яткознавства*. Київ, 2016. № 30. С. 283–300.
  22. Руїна комунізму: Монумент слави чи ганьби? Львів, 2017. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2017/12/11/ruyina-komunizmu-monument-slavi-chi-ganbi> (дата звернення: 12.11.2017).
  23. Слово Президента України Віктора Ющенка у Буківні в День пам'яті жертв політичних репресій. Київ, 2009. URL: svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=7268 (дата звернення: 29.05.2009).
  24. Табачник Д. Реквієм по Україні. 2000. Київ, 2009. 6.08.2009. С. 2.
  25. Указ Президента України № 79/ 2001 «Питання щодо використання державних символів України». Київ, 2001. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/79/2001 (дата звернення: 14.08.2015).
  26. Указ Президента України № 250/2007 Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні. Київ, 2007. URL: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=250%2F2007 (дата звернення: 14.08.2015).
  27. У Львові обгороджують монумент радянської слави, а <https://www.unian.ua/politics/2390440-vyatrovich-zayaviv-pro-faktichne-zavershennya-dekomunizatsiji-v-ukrajini.html> (in Ukrainian)
  8. Gavrylyuk, S.V., & Gavrylyuk, O.N. (2012). *Istorychnyj narys pam'yatkookhoronnoyi spravy*. Kyiv: Centr pam'yatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, pp. 248 – 284. (in Ukrainian)
  9. Dzyuba, I. (2003). *Literatura socialistychnogo absurdu*. Tvory ukraïnskykh radyanskykh pysmennykiv 30-x rokiv pro industrializaciyu, kolektyvizaciyu, rozkurkulennya, golod. *Suchasnist*, (1), pp. 88 – 112. (in Ukrainian)
  10. Zakharchuk, I.V. (2008). *Vijna i slovo. Militar na paradygma literatury socialistychnogo realizmu*. Lutsk. (in Ukrainian)
  11. Doneckij oblosovet schitaet, chto demontazh sovetskih pamjatnikov mozhet raskolot' stranu. (2008). Kyiv. Retrieved from <https://korrespondent.net> (in Russian)
  12. Zakon Ukrainy «Pro uvichnennya peremogy nad nacyzom u Drugij svitovij vijni 1939-1945 rr.» (2015, April 9). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady (VVR)*, (25), p. 191. (in Ukrainian)
  13. Zakon Ukrainy «Pro zasudzhennya komunistychnogo ta nacional-socialistychnogo (nacystskogo) totalitarnykh rezhymiv v Ukrainy ta zaboronu propagandy yikhnoyi symvoliky». (2015, April 9). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady (VVR)*, (26), p. 219. (in Ukrainian)
  14. Znaky totalitarnogo Molokhu. (2009). *Kultura i zhyttya*, (49/50), p. 21; (51/52), pp. 21 – 40. (in Ukrainian)
  15. Na Lenine – lica net. (2009, July 1). *Gazeta po-kievski*. Kyiv, p. 2. (in Russian)
  16. Na Odeshchyni vydilyly groshi z byudzhetu na remont pam'yatnykiv Lenina i Kalinina. (2017). Kyiv. Retrieved from <http://umoloda.kiev.ua/number/0/159/116306> (in Ukrainian)
  17. Pyetsukh, M. (2016). *Shchors v zakoni. Yak Klychko provalyv dekomunizaciyu*. Kyiv. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/05/20/7109125/> (in Ukrainian)
  18. Povalennya pam'yatnykiv Leninu v Ukrainy (1990-2013). Material Vikipediyi – vilnoyi encyklopediyi. (No date). Retrieved from https://uk.wikipedia.org/ Povalennya_pam'yatnykiv_Leninu_v_Ukrainy (in Ukrainian)
  19. Pro parlamentski sluhannya na temu: «Stan, problemy ta perspektivy okhorony kulturnoyi spadshchyny v Ukrainy» 18 kvitnya 2018 r. (2018). Kyiv. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/vzayemodiya-z-vr-ukrayini/parlamentski-sluhannya-u-verhovnij-radi-ukrayini/2018-rik_/pro-parlamentski-sluhannya-na-temu-stan-problemi-ta-perspektivi-ohoroni-kulturnoyi-spadshini-v-ukrayini-18-kvitnya-2018-roku (in Ukrainian)
  20. Realizaciya derzhavnoyi polityky u galuzi kultury. Analitychnyj zvit MKT za 2009 rik. (2010). Kyiv. (in Ukrainian)
  21. Rudenko, S.B. (2016). «Dekomunizacijnyj» zakon na storozhi zberezhenya nerukhomykh pam'yatok. *Praci Centru pam'yatkoznavstva*. Kyiv, (30), pp. 283–300. (in Ukrainian)
  22. Ruyina komunizmu: Monument slavy chy ganby? (2017). Lviv. Retrieved from <https://portal.lviv.ua/news/2017/12/11/ruyina-komunizmu-monument-slavi-chi-ganbi> (in Ukrainian)
  23. Slovo Prezydenta Ukrainy Viktora Yushchenka u Bykivni v Den pam'yati zherstv politychnykh represij. (2009). Kyiv. Retrieved from svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=7268 (in Ukrainian)
  24. Tabachnik, D. (2009, August 6). *Rekviem po Ukraine. 2000*. Kyiv, p. 2. (in Russian)
  25. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 79/ 2001 «Pytannya shchodo vykorystannya derzhavnykh symboliv Ukrainy». (2001). Kyiv. Retrieved from zakon.rada.gov.ua/laws/show/79/2001 (in Ukrainian)
  26. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 250/2007 Pro zakhody u zv'yazku z 75-my rokovynamy Golodomoru 1932–1933 rokiv v Ukrainy. (2007). Kyiv. Retrieved from zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=250%2F2007 (in Ukrainian)
  27. U Lvovi obgorodzhuyut monument radyanskoï slavy, a

а згодом його демонтують, Київ, 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29187773.htm> (дата звернення: 24.04.2018).

28. Черновецький: Пока я живої, пам'ятник Леніну буде стояти. URL: <https://korrespondent.net> (дата звернення: 6.12.2008).

29. Yevgen Nikiforov, Olga Balashova, Lizaveta German. *Decomunized: Ukrainian Soviet Mosaics*. Kyiv, 2017. 256 p.

30. Grayson Perry: *Playing to the Gallery*. Reith Lecture. London, 2013. URL: <https://www.bbc.co.uk/programmes/b00sj965> (Last accessed: 30.11.2013).

31. Ishchenko V. Fighting fences vs fighting monuments: politics of memory and protest mobilization in Ukraine. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. 2011. Vol. 19. No 1–2. P. 369–395. DOI: <https://doi.org/10.1080/0965156X.2011.611680>

32. Soviet Mosaics in Ukraine. Портал о монументально-декоративном искусстве Украины советского периода. Київ, 2016. URL: <https://sovietmosaicsinukraine.org/> (дата звернення: 17.08.2017).

zgodom jogo demontuyut. (2018). Kyiv. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29187773.htm> (in Ukrainian)

28. Chernoveckij: Poka ja zhivoj, pamjatnik Leninu budet stojat'. (No date). Retrieved from <https://korrespondent.net> (in Russian)

29. Nikiforov, Yevgen, Balashova, Olga & German, Lizaveta. (2017). *Decomunized: Ukrainian Soviet Mosaics*. Kyiv.

30. Grayson, Perry. (2013). *Playing to the Gallery. Reith Lecture*. London. Retrieved from <https://www.bbc.co.uk/programmes/b00sj965>

31. Ishchenko, V. (2011). Fighting fences vs fighting monuments: politics of memory and protest mobilization in Ukraine. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, Vol. 19, No 1–2, p. 369–395. DOI: <https://doi.org/10.1080/0965156X.2011.611680>

32. Soviet Mosaics in Ukraine. Portal o monumental'no-dekorativnom iskusstve Ukrainy sovetskogo perioda. (2016). Kyiv. Retrieved from <https://sovietmosaicsinukraine.org/>

Гриценко Александр Андреевич

“Декоммунизационное” законодательство, его внедрение и охрана памятников: правовые, эстетические и мировоззренческие коллизии

Аннотация. В статье освещены проблемы взаимоотношений между так называемым декоммунизационным законодательством (законы, принятые 9 апреля 2015 г.) и охраной памятников, в частности — юридические противоречия между упомянутыми законами и законодательством об охране памятников, касающиеся правового урегулирования и практического воплощения требований об устранении из публичного пространства (демонтаже) части памятников советского периода. Проанализированы также правовые и дискурсивные изменения, введенные декоммунизационным законодательством, касающиеся памятников Второй мировой войны (их расширенное определение в законе, их новое символическое и церемониальное использование).

Ключевые слова: политика памяти, декоммунизация, законодательство, демонтаж советских памятников, охрана памятников, Вторая мировая война, мемориальные практики.

Oleksandr Hrytsenko

‘Decommunization Laws’, Their Practical Implementation, and Heritage Protection: Legal, Aesthetic and Ideological Controversies

Summary. The article deals with controversial relations between so-called ‘Decommunization Laws’ adopted by Ukraine’s Parliament on April 9, 2015, the practical implementation of decommunization policies (in particular, the legal requirement to remove many Soviet monuments from public space), on the one hand, and the existing legal framework of protection of historic monuments (whereby many Soviet monuments, in particular those commemorating ‘the Great Patriotic War’, are still legally protected), on the other hand. Various aspects of this controversy, legal, artistic and ideological, are analysed here. Also, commemorative and discourse-related changes in public remembrance of the Second World War proposed by the ‘Decommunization Laws’ are discussed in some detail; in particular, the broader concept of the war itself (not the ‘Great Patriotic War of 1941–1945’ any more, but the World War II, with emphasis on the ‘Ukrainian dimension’ of both the war effort and victims of war atrocities), the broader legal definition of protected war memorials, the introduction of Day of Remembrance and Reconciliation on May, 8; new official commemoration practices and symbols for May 8 and May 9, for which existing post-Soviet war memorials still remain the most common sites and finally, the inclusion of Ukrainian nationalists’ fight for national independence in the general picture of commemorated historic events. The concrete goals of the decommunization as defined in the four laws of April 9, 2015. In particular, more than 2000 Soviet monuments were removed from public spaces. Politically, the decommunization of 2015–2018 has not been an all-encompassing process of ideological and cultural purge but rather an All-Ukrainian ritual of symbolic liberation from the burden of Soviet totalitarian past.

Key words: memory policy, legislation, decommunization, heritage protection, war memorials, removal of Soviet monuments, commemorative practices, remembrance of the World War II.